

Dossier Willem Frederik Hermans

FRANS RUITER en WILBERT SMULDERS

De ethiek van het literaire

Abstract – In this introduction to a dossier on the work of Willem Frederik Hermans, Frans Ruiter and Wilbert Smulders question the common distinction between autonomous and heteronomous literature. They argue that autonomous literature may be considered as a special form of social commitment. The authors link this type of commitment to concepts as ‘singularity’ and ‘otherness’. To bring into the open this strangeness or otherness of literature, one cannot do without interpretation. However, current sociological approaches to literature have turned out to be rather skeptical about the efficacy of interpretation of literary texts. Because of this sociological blind spot, the authors take recourse to anthropology, a social discipline that, because of the ‘otherness’ of its object, has always considered interpretation as vital to its methodology. In the two articles in this dossier two complementary examples of such an anthropological approach are presented.

In *Kant after Duchamp* voert Thierry de Duve een speels gedachtenexperiment uit. Hij stelt zich voor dat antropologen ‘from outer space’ op onze aarde landen en voortvarend aan de slag gaan om de menselijke beschaving in kaart te brengen. Het werk loopt voorspoedig tot ze stuiten op een merkwaardige verzameling objecten die door de mensen als ‘kunst’ worden aangeduid. Hier raken ze in de problemen. Het lukt de buitenaardse antropologen maar niet ze onder een eenduidige noemer te brengen. En ook niet om een sluitende verklaring te geven waarom de mensen aan deze objecten zo’n grote waarde toekennen. Ze ontwikkelen tal van inventieve theorieën maar geen van alle lijkt het fenomeen bevredigend te verklaren (De Duve 1998: 1-14).

De Duve gebruikt deze speculatie om een bewijs uit het ongerijmde te leveren van de kantiaanse stelling dat het esthetische per definitie niet tot begrip te herleiden is en dat het nu juist dát is waarom wij er zoveel belang aan hechten. Kennelijk heeft het onvatbare van kunst rechtstreeks te maken met het culturele belang dat zij vertegenwoordigt. En als dat culturele belang, zoals wij in het navolgende zullen betogen, niet alleen maar een esthetische aangelegenheid is, maar ook een ethische dimensie heeft, dan moeten we ons om die ethische dimensie van kunst bloot te leggen, op haar onbegrijpelijke karakter richten.

In 1996 publiceerden wij *Literatuur en moderniteit in Nederland 1840-1990*, een studie naar de relatie tussen de modernisering van de samenleving en de ontwikkeling van de moderne literatuur. Deze literatuurgeschiedenis schreven we nadrukkelijk vanuit een ‘heteronoom’ perspectief, waarbij we ons met name op literatuur met een maatschappelijk engagement richtten, literatuur waarin liberale, socialistische, katholieke, protestantse, communistische of fascistische ideeën

werden uitgedragen. Daarbij stuiten wij echter voortdurend op sterke ‘autonome’ tegenkrachten: op schrijvers die de literatuur vooral als een heel eigen domein met eigen waarde zagen.¹ En hoewel de werken van deze auteurs zich per definitie niet veel gelegen lieten liggen aan de maatschappelijke context – en ze zich bijgevolg maar moeizaam in het heteronome verhaal lieten inpassen –, bleken ze paradoxaal genoeg voor de voortgang van dat heteronome verhaal van vitaal belang te zijn. De gedachte diende zich dan ook aan dat er zoiets moest bestaan als de heteronomie van de autonomie: autonomie als een bijzondere vorm van maatschappelijk engagement. In 2010–2014 begeleidde we een onderzoek over het ethische moment of het politieke engagement van het literaire als zodanig.² Wat voor kennis, inzicht, ideeën of ervaring kun je alleen bij literatuur opdoen? Het ging ons dus niet om de morele, sociale of politieke boodschap die deze of gene auteur in dit of dat boek uitdraagt, maar om het ethische van het literaire zelf. Nog weer anders gezegd: het ging ons om het ethische momentum van het feit op zich dat een schrijver de pen op papier zet en zijn verbeelding aanspreekt enerzijds, en een lezer een roman opslaat en begint te lezen anderzijds.

Inmiddels werken we aan een vervolg, waarin we voortborduren op de resultaten van dit onderzoek. Hierin staat opnieuw de impact van het literaire van literatuur centraal. Het belangrijkste resultaat van het eerdere onderzoek dient daarbij als uitgangspunt, namelijk dat het literaire van literatuur datgene is wat we wel ondergaan, maar toch niet kunnen thuisbrengen. In de esthetica wordt dit de singulariteit van de literaire ervaring genoemd.³

Het moment van singulariteit in de literaire ervaring brengt een aporie teweeg. Dat heeft als effect dat wat bekend en vertrouwd is, even uit zijn voegen wordt getild, zodat de indruk ontstaat dat je iets ervaart wat je niet kunt inpassen in wat je kent of gewend bent. Het brengt ons op het raakpunt tussen wat *sameness* en *otherness* wordt genoemd (Attridge 2004). De aporetische sensatie schakelt onze cognitieve controle even uit, maar verhoogt tegelijkertijd ons bewustzijn. Onze perceptie kan een moment geen kant meer op. Die sensatie is ethisch, doordat zij alles waardoor ons leven normaal gesproken onwillekeurig wordt bepaald – het hele conglomeraat van kennis, kunde, moraal en conventie –, als het ware van buitenaf toont. Zo’n moment biedt geen alternatief voor dat conglomeraat, maar zet het één ogenblik te kijk alsof we het nog nooit eerder gezien hebben. Een dergelijke ervaring grijpt op ons in: op een onbescheiden manier maant zij ons tot bescheidenheid en terughoudendheid ten aanzien van alles wat we vanzelfsprekend vinden en dus alles waaraan wij geneigd zijn absolute waarde te hechten.

1 En natuurlijk zijn er ook tal van intrigerende hybride gevallen, zoals Herman Gorter, die veelzeggend genoeg niet met zijn latere socialistisch geëngageerde werk zoals *Pan*, maar juist met zijn eerdere, meer autonome werken zoals *Mei* en *Verzen* in onze canon terecht is gekomen.

2 Uit dit door NWO gefinancierde programma zijn onder meer twee proefschriften (Ham 2015 en Rutten 2016), en een monografie (Van Rooden 2015) voortgekomen. Voorts het special issue van *Journal of Dutch Literature* (2015, vol. 6, afl. 1).

3 Zie o.m. Derrida 1994a, Derrida 1994b, Attridge 2004, Clark 2005 en Ruiter & Smulders 2015.

Afb. 1 Margritte, *Les amants* (Umland 2013: 115)

Magrittes ‘Les amants’: de sluiers als betekenis

Laten we bovenstaande illustreren aan de hand van het hier afgebeelde schilderij van René Magritte. Dit schilderij is even *unheimisch* als suggestief. Het is zwanger van betekenis. De intimiteit van de twee kussende geliefden lijkt vooral een metafoor. En de sluiers die ze dragen zijn al helemaal een metafoor. We hebben hier een metafoor in het kwadraat, met een exploderend aantal interpretatiemogelijkheden.⁴

De sluiers waarin de kussenden gehuld zijn, geven dus veel te denken. Let wel: ze hebben zich niet getweeën onder één doek verstopt om hun geminnekoos aan onze ogen te onttrekken, maar zijn ieder apart (of hebben zich ieder apart) in een voile gewikkeld. Het is de vraag of we hier te maken hebben met intimiteit of afweer. Ontmoeten of ontlopen ze elkaar? Laat de afbeelding verlangen zien of juist angst? Niet alleen worden de gezichten van het paar door de twee sluiers verhuld, ook is op de afbeelding onzichtbaar waar precies deze geblindeerden fysiek contact met elkaar maken. Over de plek waar hun monden elkaar raken (maar dan al-

4 Op Wikipedia staat over dit schilderij bijvoorbeeld: ‘Parmi les interprétations possibles, ce voile peut signifier qu’ils s’aiment sans se voir; ou qu’ils se connaissent déjà et n’ont donc pas besoin de se voir pour s’aimer; ou que se voir n’est pas important pour s’aimer; ou que pour vivre heureux il faut vivre caché. Ceci pourrait également être inspiré par le fait que le corps de la mère de Magritte, qui s’est suicidée dans les eaux de la Sambre alors qu’il était adolescent, fut retrouvé le visage couvert d’un tel tissu’. ([https://fr.wikipedia.org/wiki/Les_Amants_\(Magritte\)](https://fr.wikipedia.org/wiki/Les_Amants_(Magritte))); geraadpleegd 17 februari 2017).

tijd nog met twee sluiers ertussen), valt een zware schaduw. Een schaduw over de kus van een gesluierd paar.

Geen van beiden kan de ander zien. Ieder van hen kust dus in den blinde en kan zich bij de ander alles voorstellen wat hij of zij zich maar wenst. Is dit de kus uit een droom? Of zijn dit gewone geliefden en hebben ze zich voor de grap alleen voor deze ene omhelzing met een sluier geblindeerd? Maar wat drijft hen dan tot dit opmerkelijke gedrag? Wat willen ze er in dat geval mee uitdrukken, tegenover de ander, tegenover zichzelf? Op dat niveau is het schilderij wellicht ook te lezen als een treffende verbeelding van falende intersubjectiviteit. En misschien ook wel van falende subjectiviteit, want het is een open vraag of de geliefden onder die sluier zichzelf wel kennen. Zien ze zichzelf ook als gesluierd? De vragen stapelen zich op, zonder dat het schilderij enige aanwijzing biedt die tot een interpretatieve conclusie leidt. Je zou kunnen zeggen dat de betekenis van deze afbeelding effectief versluierd is en tevens dat het dát is wat het esthetische karakter ervan bepaalt.

Wat zouden de antropologen van een buitenaardse beschaving met dit schilderij aan moeten? Wat zegt het over de mens? Heel veel, lijkt ons. Maar wat dan? Het punt van De Duve is ook, dat wij het ze niet eens goed zouden kunnen vertellen.

Laten we dit schilderij, met al de vragen die het oproept zonder ze te beantwoorden, beschouwen als een *pars pro toto* voor het esthetische werk of, beperkter, voor het literaire werk. Wat vangen we dan aan met die sluiers en die schaduw? Welke benadering moeten we kiezen om de betekenis van het onvatbare te peilen en er ondanks alles toch een zekere greep op te krijgen?

Literatuursociologie

Wie het over het ethische moment van het literaire heeft, raakt onvermijdelijk aan de sociale of politieke rol van literatuur en dan kom je vroeg of laat bij de literatuursociologie uit. Helaas heeft de literatuursociologie, althans in zoverre die in de voetsporen van Pierre Bourdieu trad, ons bar weinig te bieden. De aantrekkingskracht van Bourdieu's benadering was nu juist dat hij het punt dat De Duve maakt, tussen haakjes plaatste, eigenlijk niet eens tussen haakjes plaatste, maar radicaal negeerde. Het literaire veld werd gereduceerd tot een sociologisch veld als elk ander. Het werd *debunked* als een machtsspel tussen literaire actoren bij wie het, net als in de rest van de maatschappij, ging om het vergaren van economisch, sociaal en cultureel kapitaal, met bijbehorende meer of minder succesvolle strategieën, dominante en gedomineerde groepen, diversificatie, stratificatie, enzovoorts enzovoorts. Dat leek aanvankelijk interessant, omdat het de belofte inhield eindelijk te kunnen zien hoe het in het literaire leven werkelijk toging: de ideologische schellen zouden van ieders ogen vallen.

Als we Magrittes schilderij even opvatten als een klein tableau tussen twee sociale actoren, dan wil de sociologie vóór alles de sluiers wegtrekken. Die zijn een schandaal voor de socioloog. Het succes van het sociologisch project wordt afgemeten aan de mate waarin zij erin slaagt het handelen van de actoren begrijpelijk en transparant te maken, te onthullen wat schuil gaat achter de *illusio*.⁵ Dat zal met

5 *Illusio* is een belangrijk begrip bij Bourdieu, waarop in het artikel van Ruiter hierna uitgebreider

het schilderij van Magritte nooit lukken. In dit schilderij wordt in een notendop het hele probleem afgebeeld dat de literatuurwetenschap met interpreteren heeft: wat het betekent, is veel te ongrijpbaar om ooit aan de standaard van wetenschappelijke objectiviteit te kunnen voldoen. De literatuurwetenschap is na een korte periode van interpretatief enthousiasme om de hete brei heen gaan draaien. Het was gewoonweg te moeilijk gebleken om de hermeneutiek wetenschappelijk te onderbouwen. Liever dan koppig door te zoeken naar een op de humaniora toegesneden methode van interpreteren, capituleerde men voor empirisme en ideologiekritiek. Sinds de jaren zeventig rust er in de literatuurwetenschap dan ook een taboe op het duiden of interpreteren van afzonderlijke literaire werken.⁶

Antropologie

Als je vraagt naar het ethische van het literaire, schiet je weinig op met literatuur-sociologische, institutionele of *posture* benaderingen, die allemaal het literaire laten verdwijnen. Maar wat dan? Er is een aan sociologie nauw verwante discipline die op dit punt net een wat ander accent legt, een accent dat voor ons project vruchtbaarder belooft te zijn: de antropologie. Sociologie en antropologie zijn beide in de negentiende eeuw tot bloei komen. Maar waar de sociologie zich op de westerse, moderne maatschappij richtte, richtte de antropologie zich op niet-westerse, zogenaamd primitieve samenlevingen. Dit bracht een subtiel andere oriëntatie, of op zijn minst een andere gevoeligheid met zich mee. Waar de socioloog de eigen maatschappij bestudeerde, boog de antropoloog zich over een vreemde samenleving met voor hem onbekende en verbazingwekkende normen, gebruiken en rituelen.

Waar de sociologie in hoge mate in de sfeer van *sameness* opereerde – haar hele instrumentarium was nu eenmaal voortgekomen uit de moderne maatschappij die zij bestudeerde⁷ –, werd de antropoloog met het andere en vreemde geconfronteerd. De kunst van de antropoloog (tevens de legitimatie van haar bezigheid) was om dit andere nu juist zoveel mogelijk intact te laten, te respecteren. Als de antropoloog de vreemde maatschappij gewoon westers sociologisch zou benaderen zou dit niets nieuws opleveren: meer van hetzelfde. Daardoor raakte de antropoloog in een interessante *double bind*-positie verzeild: hij of zij probeerde het vreemde van het niet-moderne te doorgronden vanuit onvermijdelijk door de mo-

zal worden ingegaan.

6 In de modern-letterkundige neerlandistiek volgde na de periode waarin structuralistisch georiënteerde *close reading* werd bedreven, weldra poëticaonderzoek, receptie-esthetica en ‘reader response’-onderzoek; vervolgens herleefde het literair-historische onderzoek, dat aansluitend werd verbreed tot cultuurhistorisch onderzoek, terwijl tegelijkertijd poststructuralistisch georiënteerd onderzoek opkwam naar postkolonialisme, gender en ideologie- en ecokritiek. Tezelfdertijd ontstond het sociologisch georiënteerde onderzoek naar het institutionele karakter van literatuur, recent gevolgd door *posture*- en *celebrity*-onderzoek. Al met al een ontwikkeling waarin de concentratie op de tekst afnam en die op allerlei mogelijkheden tot contextualisering van de tekst de overhand kreeg, een ontwikkeling waarbij het literaire van literatuur steeds verder uit beeld raakte.

7 De samenleving ingedeeld in klassen, beroepsgroepen, opleidingsniveau, inkomensverdeling, enzovoorts.

derniteit bepaalde denkkaders.⁸ Hij of zij werd gedreven door de typisch moderne wens om het onbegrijpelijke te willen verhelderen, maar wilde dit tegelijk doen zonder het onbegrijpelijke te reduceren tot het reeds bekende.⁹

In vervolg op het eerdere onderzoek willen we een poging ondernemen om de literatuur meer antropologisch dan sociologisch te benaderen. In de termen van Magrittes schilderij: we willen de sluiers van de geliefden niet wegtrekken – zonder die sluiers zou het immers een vrij oninteressante afbeelding zijn –, maar ons richten op de vraag waarom nu net die versluiering de betekenis van de afbeelding uitmaakt.

In de twee artikelen die we hierbij inleiden, publiceren we het concept van twee hoofdstukken uit de voorgenomen studie. In beide artikelen demonstreren we onze benadering aan de hand van het literaire werk en de poëtische essays van Willem Frederik Hermans.

Frans Ruiter benadert het literaire werk als een gift in de betekenis die de antropoloog Marcel Mauss daaraan gegeven heeft en richt zich met name op de novelle ‘Het grote medelijden’ uit *Een wonderkind of een total loss* (1967). Door het literaire werk als gift op te vatten onttrekt hij het aan de economistische reductie van de Bourdieuaanse literatuursociologie, terwijl het dankzij de gift-theorie toch volop in een maatschappelijke context wordt gesitueerd.

Wilbert Smulders onderzoekt wat Hermans bedoelt als hij spreekt over de ‘geheimzinnigheid’ van literatuur. Onthult literatuur het geheim van het bestaan, dat wat ons allemaal ontgaat? Of leidt elke poging dat te onthullen, er vanzelf toe dat het opnieuw verhuld wordt? Kan iets wat werkelijk geheim is, eigenlijk wel onthuld worden? In het voetspoor van Jacques Lacan op zoek naar de blik waartoe de

8 Er zijn op dit punt interessante parallellen te trekken tussen hen die de roeping volgen om kunstenaar te worden en hen die kiezen voor het beroep van etnograaf. Beiden nemen ten opzichte van hun eigen cultuur vaak een buitenstaanderpositie in, c.q. hebben er een *double bind*-relatie mee. Claude Lévi-Strauss diagnosticeerde in *Het trieste der tropen* de etnograaf als volgt: ‘Door zich met zijn beroep te vereenzelvigen heeft hij getracht in de praktijk een modus te vinden om het gegeven dat hij nu eenmaal tot een groep behoort, te verenigen met de reserve die hij ten opzichte van die groep voelt; of hij is, heel eenvoudig, op zoek geweest naar de manier om een primair aanwezige toestand van afstandelijkheid ten goede te wenden [...]’ (Lévi-Strauss 2005: 432). Een karakterisering die waarschijnlijk ook op veel kunstenaars van toepassing is.

9 De antropoloog is daarmee ongetwijfeld een hermeneuticus, maar hij bevindt zich wel in een andere situatie dan zijn Gadameriaanse collega. Voor Gadamer bestond interpretatie eruit zich in een overleveringstraditie te situeren, in de ‘betekeniscontinuïteit van de overlevering’ (*Sinnkontinuität der Überlieferung*). De antropoloog die noodgedwongen buiten een dergelijke *Sinnkontinuität* om een andere cultuur moet proberen te begrijpen, is te vergelijken met de historicus die in de val van het ‘objectivistische’ historisme trapt (i.e. het idee dat een historische periode op zijn eigen merites begrepen kan worden). Dit historisme was volgens Gadamer gebaseerd op een misverstand: ‘De tekst die historisch [lees: historistisch] wordt opgevat, wordt effectief gedwongen zijn pretentie iets waars te zeggen op te geven. Door de overlevering vanuit historisch standpunt te bekijken, dat wil zeggen zich in de historische situatie te verplaatsen en te proberen de historische horizon te reconstrueren, meent men te begrijpen. Maar in feite heeft men de ambitie in de overlevering een voor iemand zelf geldige en begrijpelijke waarheid te vinden principieel opgegeven. In zoverre betekent een dergelijke erkenning van het anders-zijn van de ander, die dit tot voorwerp van objectieve kennis maakt, een principiële opschorting van wat diegene pretendeert te zeggen’ (Gadamer 2014: 290). Zo ook was de antropoloog er op uit in andere culturen iets te ontdekken dat vanuit de verwachtingshorizon van de antropoloog zelf opaak en onbegrijpelijk moest zijn, precies het ‘anders zijn van de anderen’, waar Gadamer zo’n moeite mee heeft. Zie hierover ook Verde 2011.

schrijver de lezer verleidt, en waarmee hij hem leidt en misleidt, stuit Smulders op het verband tussen de esthetische blik en het oeroude geloof in het boze oog. Hij richt de aandacht met name op ‘Preamble’ uit *Paranoia* (1952).

Bibliografie

- Attridge 2004 – D. Attridge, *The Singularity of Literature*. London / New York: Routledge, 2004.
- Clark 2005 – T. Clark, *The Poetics of Singularity. The Counter-Culturalist Turn in Heidegger, Derrida, Blanchot and the Later Gadamer*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2005.
- Derrida 1994a – J. Derrida, *Acts of Literature*. Ed. D. Attridge. London / New York: Routledge, 1994.
- Derrida 1994b – J. Derrida, “‘This Strange Institution Called Literature’”. An Interview with Jacques Derrida’. In: Derrida 1994a, p. 33-75.
- De Duve 1998 – Th. de Duve, *Kant after Duchamp*. Southampton: October Books, 1998.
- Gadamer 2014 – H.-G. Gadamer, *Waarheid en methode. Hoofdpijnen van een filosofische hermeneutiek*. Vertaling M. Wildschut. Nijmegen: Vantilt, 2014.
- Ham 2015 – L. Ham, *Door Prometheus geboeid. De autonomie en autoriteit van de moderne Nederlandse auteur*. Hilversum: Verloren, 2015.
- Lévi-Strauss 2005 – C. Lévi-Strauss, *Het trieste der tropen*. Vertaling M. Kaas. Amsterdam / Antwerpen: Uitgeverij Areopagus, 2005.
- Van Rooden 2015 – A. van Rooden, *Literatuur, autonomie en engagement. Pleidooi voor een nieuw paradigma*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2015.
- Ruiter & Smulders 2015 – F. Ruiter & W. Smulders (red.), *The Ethics of Autonomy. The Case of Willem Frederik Hermans*. Special issue of *Journal of Dutch Literature* 6 (2015) 1. [Bijdragen van D. Attridge, M. De Kesel, A. Goldstone, L. Ham, A. Heumakers, A. van Rooden, F. Ruiter & W. Smulders, D. Rutten en Th. Vaessens.]
- Rutten 2016 – D. Rutten, *De ernst van het spel. Willem Frederik Hermans en de ethiek van de persoonlijke mythologie*. Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2016.
- Umland 2013 – A. Umland (ed.), *Magritte: The Mystery of the Ordinary, 1926-1938*. New York: The Museum of Modern Art, 2013.
- Verde 2011 – F. Verde, ‘Bridging the Cultural Gap. Anthropology and Hermeneutics’. In: L. Mascará & A. Bertorello (ed.), *Segundas jornadas internacionales de hermenéutica*. Buenos Aires: Ediciones Proyecto Hermenéutica, 2011, p. 545-549.

Adres van de auteurs

Universiteit Utrecht
 Trans 10
 3512 JK
 Utrecht
 F.Ruiter@uu.nl
 W.Smulders@uu.nl